

E-ISSN 2645-9132

Ebû Hanîfe ve Matürîdî'ye Göre İman-Amel Bağlantısı

Zekerya SARIBULAK | ORCID: 0000-0002-9113-6653 | zekeryasaribulak@hakkari.edu.tr

Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, Hakkari, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00nddb461>

Öz

Hz. Peygamber döneminde iman kavramı ve kapsamına giren öğeleriyle bağlantısının niceliğinde herhangi bir ihtilaf olduğuna dair kaynaklarda bir kayda rastlanmamaktadır. Sahâbe döneminde Müslümanlar arasında vuku bulan savaşlar, büyük günah sahibi kişinin durumu ile ilgili birçok tartışmaya yol açınca, dinin en temel noktasının ifadesi olan bu kavramın kapsamı ve niceliğinde tartışma ve ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Öyle ki, bu tartışmalar bazı kelâmî mezheplerin oluşum nüveleri olmuştur. İlk dönemde ileri sürülen muhtelif iman tariflerinin pratikteki karşılığı İslâm toplumunu tefrika ve kargaşaya düşürecek kadar etkili olabilmıştır. Hâriciye fırkasının imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel esaslarından müteşekkil kabul etmesi ve her bir esası imanın eşit ağırlıkta birer ögesi şeklinde görmesi, tasdik ve ikrarın varlığı halinde bile amelde meydana gelen taksiratın küfür sayılmasına yol açmıştır. Böylece bu tarifteki amel, imanı tamamlayan bir öge olunca, iman, inkâr kavramının zıt anlamlısı şeklinde anlaşılmıştır. Bazı fırkalar ise imanı sadece dilin ikrarı şeklinde tarif ederek ameli imanla bağlantılı görmemişlerdir. Birinci yönelimde mevcut kavramlar arasındaki bağlantı şiddete, ikincisinde ise ibadetlerde ilgisizliğe yol açmıştır. Bu sebeple başta Ebû Hanîfe ve Matürîdî olmak üzere bazı kelâmcılar karşı tezler üretmişlerdir. Ebû Hanîfe'ye göre, iman kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olan iki öğeden oluşmaktadır. Bu öğelerin birbiriyle bağlantısı zorunlu değildir. Zira ikrah ve dilsiz olan kişinin imanı geçerlidir. Bu sebeple ona göre iman kalbin tasdikidir, ikrar ise tasdik varlığının ifadesidir. Böylece tasdik temel, ikrar ise tali bir öge olarak imanla bağlantılıdır. Amel ise iman oluşmasında etkili bir öge değildir. Ancak tamamen bağımsız da değildir. Naslarla belirlenmiş

bağlayıcı farizalardır. Birçok farizanın olmadığı Mekke döneminde vefat eden mü'minlerin durumu ve her bir peygamberin şeriatinin farklı olması bunu göstermektedir. Matürîdî'ye göre tasdik imanın tek temel esasıdır. İkrar tasdiki ifade etmesi hasebiyle tasdikle bağlantılıdır. Amel ise imanın bir cüz'ü değildir. Böylece her ikisinin de iman tarifinde tasdik temel esas ikrar ikinci dereceden önemsenmiş bir esas olmakla beraber amel tarifte yer almamıştır. İşte bu çalışmada Ebû Hanîfe ve Matürîdî'ye göre iman, amel ve iki kavram arasındaki bağlantının niceliği ele alınmıştır. Her ikisinin de ameli imanın bir cüz'ü şeklinde değil, mü'min kişinin nas ile sabit olan sorumlulukları şeklinde gördükleri anlaşılmıştır. Onlara göre, ameldeki taksirat mü'mini dinden çıkarmaz. Zira amel, iman edildikten sonra farz kılınmış ve kişinin ameldeki taksiratının karşılığı Allah'ın dilemesine bağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, İman, İkrar, Amel, Ebû Hanîfe, Matürîdî.

Atıf Bilgisi

Sarıbulak, Zekerya. "Ebû Hanîfe ve Matürîdî'ye Göre İman-Amel Bağlantısı". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2023), 55-79.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1259078>

Geliş Tarihi	02.03.2023
Kabul Tarihi	20.06.2023
Yayın Tarihi	31.07.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Connection Between Faith and Deed According to Abu Hanifah and Maturidi

Zekerya SARIBULAK | ORCID: 0000-0002-9113-6653 | zekeryasaribulak@hakkari.edu.tr

Hakkari University, Faculty of Divinity
Department of Kalam and Itikadi Islamic Sects, Hakkari, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/00nddb461>

Abstract

In the time of the Prophet, there is nothing recorded in the sources regarding the concept of faith and how much it relates to the part covered by this concept. But the discussions about the situation of the man of great sin during the Battle of Siffin led to different definitions in the scope and quantity of the concept of faith, the expression of the most fundamental point of religion. Some theological sects have been founded based on these descriptions. Moreover, the practical application of the definitions has been so effective that it has divided and confused Islamic society. Faith consists of heart and affirmation, tongue and confession, and action with limbs, according to the definition of the Kharijiyya sect. In this description, deed has the same weight as other parts of the faith. Therefore, according to this sect, failing in deed is disbelief, even if the other two are present. For the deed in this description is the opposite of the concept of denial and a part that completes faith. Some sects, on the other hand, described faith as a mere confession of the tongue, and did not see deed as connected with faith. Combining the existing concepts led to violence in the first description, and apathy in worshipping in the second. Some theologians, notably Abu Hanifa and Maturidi, therefore reacted to these descriptions. According to Abu Hanifa, faith consists of two parts, the affirmation of the heart and the acknowledgment of the tongue, and it is not necessary for these parts to be connected. For the faith of the one who cannot speak is valid. In this case, according to him, faith is the affirmation of the heart and confession is the expression of approval. So affirmation is fundamental and confession is a secondary part of faith. Deed, on the other hand, is not completely independent, although it is not an effective part of the formation of faith. These are binding assumptions set by nass. The situation of the believers who died in the Meccan period,

when there were not many hypotheses, and the different Shari'ah of each prophet show this. According to Maturidi, affirmation is the only fundamental basis of faith. Since recognition expresses faith, it is related to the affirmation of faith. Deed is not a part of belief. Thus, in both definitions of faith, affirmation became the basic principle, confession became a secondary principle, and deed was not included in the description. This study discusses the quantity of the connection between faith, deed and the two concepts, according to Abu Hanifah and Maturidi. According to them, it is not the deed that is part of the faith, but the responsibility of the believer, which is determined by the nass. The negligence in deed does not expel a believer from religion. For the deed becomes obligatory after it is believed in. The recompense of a person's negligence in deeds depends on the will of Allah.

Keywords

Kalam, Faith, Confession, Deed, Abu Hanifah, Maturidi.

Citation

Sarıbulak, Zekerya. "The Connection Between Faith and Deed According to Abu Hanifah and Maturidi". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 6/1 (July 2023), 55-79.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1259078>

Date of Submission	02.03.2023
Date of Acceptance	20.06.2023
Date of Publication	31.07.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Hız. Peygamber döneminde iman-amel kavramları bağlantısının niceliği hususunda herhangi bir ihtilaf meydana gelmemiştir. Ancak O'nun vefatı akabinde meydana gelen savaşlarda karşı karşıya gelenler arasında sahâbeden birçok kişinin bulunması, Müslümanları bu bağlantının niceliğini sorgulamaya sevk etmiştir. Çünkü bir taraftan naslarda masum mü'mini öldürmenin karşılığı ebedî azap olarak geçmekte¹ diğer tarafta Hız. Peygamber'in yanında yetişmiş ve dini sonraki nesillere nakletmiş olan vahyin şahitleri olan sahâbîler bu savaşlarda bulunmuşlardır. Bu durum, iman-amel kavramları arasındaki bağlantının niceliğini sorgulamaya ve farklı iman tariflerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu zeminde ortaya çıkan iman tariflerindeki temel öğeler, tasdik, ikrar, amel ve marifet kavramları olmuştur. Kimi fırkalar tasdik, ikrar ve amel kavramlarının her üçünü eşit ağırlıkta imanın cüz'ü sayarak kavramlar arasında bir bağlantı kurmuştur.² Bu sebeple esaslardan birisinin yokluğu durumunda diğer esaslar da yok hükmünde sayılmıştır. Kimileri ise ameli iman tarifinin dışında bırakarak tasdik ve ikrarı bir arada ve her ikisini temel esas şeklinde görmüşlerdir. Aynı şekilde sadece ikrarı ve sadece tasdiki ya da sadece marifeti temel esas gören bazı kelâmcılar da olmuştur. Bunlar ameli tali bir mesele şeklinde mütalaa etmişlerdir.

Tariflerinde ameli lafzen imanın bir cüz'ü gören fırkalar, tariflerinin içeriği bakımından ayrılmışlardır. Hâriciyye fırkası ameli cüz' sayıp imanla ilişkilendirmiş ve bu vesileyle iman tarifinde; kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amel öğelerini imanda eşit ağırlıkta birer cüz' saymıştır.³ Buna göre iman, tasdik, ikrar ve amel öğelerinden oluşmakta ve bu öğelerin toplamı küfrün zıt anlamı olmaktadır. Nitekim pratikte adı geçen fırka, günah işleyen veya farizaları terk eden kişileri tekfir etmiş, katletmiş ve savaş durumunda mallarına ganimet gözüyle bakmıştır.⁴ Böylece onlara göre, kötü

---

¹ en-Nisâ 3/93.

² Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşfu ve'l-beyân*, (Uman: Vakfu Şeyh Salim b. Hamd el-Harisî, 1980), 2/366.

³ Kalhâtî, *el-Keşf*, 2/366.

⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Telbîsü İblîs*, (Beyrut: Dar Süür, 2004), 104.

amel olan mâsiyet sâlih amelin zıddı olmuştur. Bu durumda sâlih amel imanın cüz'ü/temel esaslarından birisi olmuş, mefhum-u muhalifi olan mâsiyet ise küfür olarak algılanmıştır.⁵ Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs'ten bir kısım ulemanın iman tarifleri de bu tarif ile lafzî benzerlikte olmuştur,⁶ fakat Ehl-i hadîs, ibadetlerde taksiratı olan kişileri ve büyük günah sahibi kişilerin durumunu ahirete ertelemiş,⁷ Mu'tezile ise bu kişileri, 'el-menzele beyne'l-menzeleyn' esası doğrultusunda, dünyevî ahkâm açısından mü'min, uhrevî açıdan gayr-i mü'min saymıştır.⁸ Verilen bu tariflere tepki mahiyetinde, müzmin Mürcie fırkasının iman tarifi ortaya çıkmıştır. Bu fırka, tarifinde sadece ikrar ile yetinerek tasdik ve amele yer vermeyerek⁹ amelde ilgisizliğe yol açabilmiştir. Böylece, ilk dönemde olduğu gibi günümüzde de toplumu menfi yönde etkileyen iki uç görüş ortaya çıkmıştır. Birinci uç görüş, ilk dönem Hâriciyye fırkası örneğinde olduğu gibi, tekfirci anlayışın İslâm toplumunda olağanlaşmasına, ikinci uç görüş ise ibadetlerde tesahüle yol açabilmiştir.

Esasen iman amel ve iki kavramın birbiriyle bağlantısı, hadîs külliyatlarında Bab'ül-İman başlığıyla işlenmiştir. Kelâm'da te'lif edilen eserlerde de bir ana başlık olarak yer almıştır. Günümüzde de birçok akademik çalışmada ele alınmıştır.¹⁰ Bu doğrultuda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine de değinilmiştir. Ancak günümüzde kelâm karşıtı kesimlerce ele alınan bazı eserlerde Ebû Hanîfe'nin iman tarifi bir taraftan

⁵ Nitekim İbaziyye fırkası her ne kadar Kebîre'yi nimet küfrü şeklinde görmüşse de Hâriciyye'nin diğer fırkaları dinden çıkararak küfrü millet şeklinde görmüşlerdir. bk. Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Darü's-Sürur, 1987), 1/114.

⁶ Ehl-i hadîs ve Mu'tezile'nin iman tarifi için bk. Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Basrî el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musâllin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1/213; Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2001, 157.

⁷ İsmail b. Abdurrahman Ebu Osman es-Sâbûnî, *'Aķidetü's-selef ve ashabü'l-hadis*, thk. Nasır b. Abdurrahman el-Cadî (Riyad: y.y., ts.), 276.

⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usulî'l-hamse*, thk. Abdükerim Osman, (Kahire: y.y., 1965), 137.

⁹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *er-Risâle -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 55.

¹⁰ Bu alanda Sönmez Kutlu'nun (Ankara: Otto, 2016) *Selefilîğin Fikri Arka Planı* ile Toshîhiko Izutsu'nun (çev. Selhattin Ayaz, İstanbul: Pınar, 2013) *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı* adlı eserleri önemli çalışmalardır.

tenkit edilmiş diğerk taraftan te'vile tabi tutulmuştur.¹¹ Böylece onun iman tarifindeki öğelerin birbiriyle bağlantıları hususundaki görüşlerinde şüpheye yol açmışlardır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, yukarıda geçen oluşum yazarlarının te'villerine değinmeden,¹² Ebû Hanîfe'nin tasdik, ikrar ve amel kavramları ve bu kavramların birbiriyle bağlantısı hususundaki görüşlerini, onun eserlerinden hareketle, objektif bir şekilde ele almak ve onun görüşlerini sistemli bir kelâm disiplinine kavuşturan Matürîdî'nin aynı konudaki görüşlerini analitik bir yöntemle ele alıp literatüre katkı sağlamaktır. Böylece onun ve Matürîdî'nin iman tarifi ve onlara göre farklı tariflerde verilen iman öğelerinin birbiriyle bağlantıları görülebilecektir.

1. Ebû Hanîfe'ye Göre İman-Amel Bağlantısı

Ebû Hanîfe'nin iman-amel bağlantısı hususundaki görüşleri, ifade ettiği iman tarifinden anlaşılabilir. Onun eserlerinde verilen iman tarifinde, dil ile ikrar ve kalp ile tasdik temel esaslar olmakla birlikte amele yer verilmemiştir.¹³ Makâlât yazarları da bu görüşü ona nispet etmişlerdir.¹⁴ Bu tarifte tasdik ve ikrar birer temel esas olarak verilmiştir. Ancak daha sonra da görüleceği gibi bu tarifte tasdik imanın temel esası olması yönüyle, ikrar ise dünyevî ahkâma taalluk etmesi yönüyle esastır. Amel lafzen tarifte yer almamıştır, ancak adı geçen esaslarla bağlantısız olduğu iddia edilmemiş, emre imtisal ve nehiy edilenden uzak durmakla bağlayıcılığı olan tali bir mesele olmuştur.

Ebû Hanîfe, iman tarifiyle en fazla adından söz ettirmiş kelâmcıdır. Bu sebeple iman ve amel kavramları arasındaki bağlantıya da en fazla değinen kelâmcılardan birisi olmuştur. Onun eserlerinde geçen lafzî açıdan farklı bazı iman tarifleri vardır,

---

¹¹ Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, *Usulu'd-Din 'inde'l-İmam Ebû Hanîfe* (Riyad: Darü's-Sümay'î, 1996), 582.

¹² Zira Ebû Hanîfe'nin itikadî ve kelâmî görüşlerini ele alan günümüz Selefi yazarların tenkit ve te'villerini araştırmak ancak müstakil bir çalışmayla olabilecektir.

¹³ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-ekber -İmam Azam'ın Beş Eseri* içinde-, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 56.

¹⁴ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Şemsuddin, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 1/368.

ancak bunlar anlamda birlik içinde ve birbirini tamamlayan tarifler olmuşlardır. Ona göre;

- 1) İman ikrar ve tasdiktir. İki temel esastan oluşan bu tarifte belirtilen iman, ne artar ne de eksilir.¹⁵
- 2) 'İman dil ile ikrar ederek, kalp ile Allah'ın ortağı bulunmadığını, zatî ve fiilî sıfatlarıyla vahit olduğu ve kitapla gönderilen Muhammed'in O'nun Resulü olduğuna inanmaktır.'¹⁶
- 3) 'İman, tasdik, ma'rifet, yakîn, ikrar ve İslâm'dır.'¹⁷

Görüldüğü gibi her üç tarifte de tasdik ve ikrar temel esastır. Üçüncü tarifteki ma'rifet ve yakîn ise tasdikın muradifi ve takviyesi konumunda olmuşlardır. Ma'rifet sözcüğü, tasdik sözcüğüne izafeli gelmiştir. İmanın esası olmaktan ziyade bilgi anlamındadır. Ayrıca yalın haliyle iman için yeterli değildir. Bu durumda kişiyi tasdike yönlendiren ön şart olmuştur denilebilir. Tasdik ise amel ve ikrar olmasa da kişinin mü'min vasfını alması için yeterlidir. Esasen Ebû Hanîfe bu tariflerde, bazı fırkaların imanda ma'rifeti yeterli görmüş olmalarına karşı¹⁸ bu kavramın yalın haliyle iman olmadığını dile getirmek istemiştir. Zira ona göre, Allah'ı tanıyan/bilen Kitap Ehlinden olan kişiler Allah'ı bildikleri halde mü'min sayılmamışlardır.¹⁹ Tarifte yer verdiği yakîn sözcüğüyle, sözde tasdikın geçersizliğine ve kulun ancak samimiyetle tasdikini dil ile ikrar etmesiyle imanda sabit bir kişi olduğunu ifade etmek istemiştir, denilebilir. Böylece o, ma'rifeti bilgi ifade etmesi yönüyle tasdik ile eş anlamlı esasta ise imanın öncülü şeklinde görmüştür denilebilir.²⁰ Verilen bu tariflerde onun insanları iman bakımından, kalbiyle tasdik, lisanıyla ikrar edenler; lisanıyla ikrar, kalbiyle inkâr edenler ve kalbiyle tasdik, lisanıyla inkâr edenler

---

¹⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müte'allim -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013), 12.

¹⁶ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, 80.

¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 12.; Ahmed b. Ahmed el-Muğnisî, *Şerhu fikhü'l-ekber* (Kahire: y.y., 1325), 33-34.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Eş'arî, *Makâlât*, 217.

¹⁹ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebşat -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*, nşr. Mustafa Öz, (İstanbul: MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2003), 46; Muğnisî, *Şerhu fikhü'l-ekber*, 34.

²⁰ Muğnisî, *Şerhu fikhü'l-ekber*, 353.

şeklinde üç kısma ayırdığı anlaşılmaktadır.²¹ Kalp ile tasdik lisan ile ikrar eden kişi hem Yüce Allah hem de insanlar nezdinde mü'mindir, zira o kişi Allah'ı tanımış (marifet), kalbiyle yakinen tasdik etmiştir. Lisaniyla ikrar ve kalbiyle inkâr eden kişi her ne kadar insanlar nezdinde mü'min bilirse de Allah katında mü'min değildir. Zira yakinen tasdik etmemiş sadece Müslüman görünmek için dili ile iman ettiğini ikrar/ifade etmiştir. Kalbiyle ikrar ve lisaniyla inkâr eden kişi ise, insanlar nezdinde mü'min görünmese de Yüce Allah katında mü'mindir.²² Böylece ona göre, tasdik imanın temel esasıdır. Zira lisaniyla inkâr ettiğini dile getiren kişi de dünyevî açıdan mü'min sayılmıştır. İkrar ise tasdik ile zikredilmesi durumunda ikinci derecede önemli bir esas addedilmiş olmasına rağmen tasdik olmadan yeterli görülmemiştir. Ayrıca ikrar temel esas olsaydı münafık kişi de mü'min sayılmış olacaktı. Öyleyse ona göre, ikrar dünyevî ahkâmın icrası içindir ve ancak tasdik ile değer kazanır denilebilir. Fakat bu esas kişinin korku durumu sebebiyle sükût etmesini gerektiren gizlenme durumu dışında her halükârda gereklidir. Korku durumunda ise kalbin tasdiki yeterli olup ikrar olmasa da iman hâsıl olmaktadır.²³ Böylece korku durumu dışında, ikrar tasdik kadar güçlü bir esas olmasa da imanda tali bir esastır ve kalpteki tasdik ile birlikte kişinin mü'min vasfını alması için gereklidir. Buna göre, kalplerde gizli olan şeylere muttali olunamayacağı gerçeğinden hareketle imanını ikrar eden kişi Müslüman olarak görülmeli ve İslâm ahkâmına tabi olmalıdır.

Amel, Ebû Hanîfe'ye göre Hz. Peygamber'in insanları Mekke döneminde imana çağırdığında şer'î hükümlerin olmamasından²⁴ anlaşıldığı gibi imanın temel esası olmaktan ziyade mü'min kişinin vahiyle belirtilen sorumluluklarıdır. Nitekim Mekke döneminde farizaların birçoğu olmamıştır. Ayrıca ameldeki taksirat şayet imanda eksiklik meydana getirecek derecede etkili bir amil olsaydı, amelde taksiratı olan kişi de tasdiksiz kişi gibi imandan çıkmış sayılıp küfür halindeki durumuna geri

²¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 16.

²² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 18.

²³ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-İmâm Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve 'aşruhû-ârâ'ühû ve fikhuh*, (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, ts), 193.

²⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Vaşiyye -İmam Azam'ın Beş Eseri* içinde-, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2003), 17.

dönmüş olacaktı. Oysa “İman eden kullarıma söyle namazı dosdoğru kılsınlar.”²⁵ “Ey iman edenler size kısas farz kılındı”²⁶ “Ey iman edenler, Allah’ı çok anın”²⁷ ayetlerinde açıkça görüldüğü gibi kulun sorumluluğu, kalpte iman oluşuktan sonra başlamaktadır. Ayrıca mü’min kişiler ‘ey iman edenler’ ibaresinden sonra sorumlu tutulmuşlardır. Böylece amel imanın temel esası olsaydı Yüce Allah, insanoğlunun emre imtisal/amel etmeden önceki durumuna bakarak mü’min diye hitap etmezdi denilebilir. Bu durumda Ebû Hanîfe’ye göre sâlih amel dinin temel esası olmadığı gibi küfrün zıddı da değildir ve tasdik mevcut olduğu sürece, büyük günah imanı yok eden bir etken değildir. Aynı zamanda ona göre, insanlar tasdik hususunda yani imanın mahiyeti ve kemiyetinde de eşittirler. Birinin imanı diğerinden fazla veya üstün değildir. Bu da amelin imanın bir esası/parçası olmadığını göstermektedir.²⁸ Ayrıca Allah’ı bilmemek/tasdik etmemek ile farzları bilmemek aynı sonucu doğurmaz.²⁹ Çünkü İslâm toplumunda Allah’ı bilmeyen din dışı sayılmış olduğu halde farzları bilmeyen kişi tekfir edilmemiştir.³⁰

Ebû Hanîfe’ye göre amelin imandan bir cüz’ olmadığını bir diğer delili, ilk dönemden günümüze kadar toplumdan topluma iletilen günahkâr Müslüman söylemidir. Zira mâsiyet sahibi olan mü’min kişi İslâm toplumunda, zalim, günahkâr, hatalı, asi gibi vasıflarla anılmış olmakla beraber, tekfir edilmeyip imanla vasf edilmiştir.³¹ Nitekim, Hz. Ömer ve Hz. Ali’nin emîrül-mü’minîn lakabıyla anılmış olmaları, onlara tabi olan bütün mü’minlerin amelde kusursuz olduklarını göstermemektedir. Ayrıca Hz. Ali Muaviye’ye gönderdiği mektuplarda onu ve etbanı mü’minler olarak isimlendirmiştir. Aksi durumda onlar hidayet ehlinden addedilse Hz. Ali ve etbaı karşı taraf olarak bidat ehli kapsamında değerlendirilmiş olacaktırlar. Zira, karşılıklı savaşılan zümrelerden her ikisinin de (savaş esnasında) hidayette oldukları düşünülemez.³² Oysa Hz. Ali adam öldürme ve meşru halifeye

²⁵ İbrâhîm 14/48.

²⁶ el-Bakara 2/13.

²⁷ el-Ahzâb 33/41.

²⁸ Ebû Hanîfe, *el-Vaşiyye*, 17.

²⁹ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, 81.

³⁰ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, 81.

³¹ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, 82.

³² Geniş bilgi için bk. Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, 82.

karşı gelerek büyük günah işleyen bağî fırkayı bile tekfir etmemiştir. Ehl-i hak ve bağî fırkanın her ikisi de aynı anda hidayette oldukları söylenebilir mi? Buna cevaben Ebû Hanîfe, her iki zümreyi aynı anda ehl-i hak veya ehl-i bid'at görmek bid'at olduğu için Allah bilir dersin isabet etmiş olursun³³ diyerek cevap vermiştir. Böylece Ebû Hanîfe'ye göre, iman kalbî bir eylemdir mahiyeti bilinmez. Amelde taksiratlı kişinin küçük veya büyük günahı olsa da bu durum onu dinden çıkarmaz.

Ebû Hanîfe'nin yukarıda verilen görüşünün Sünnî kelâm mezheplerinin temel görüşü haline geldiği görülmektedir. Nitekim İslâm toplumunda, ondan sonra günümüze kadar, Sıffin savaşında bulunan her iki taraf da mü'min kabul edilmiş, bununla birlikte Hz. Ali ve etbai ehl-i hak, Muaviye ve etbai fırka-ı bağîye şeklinde görülmüşlerdir.³⁴ Böylece bağî kişiler amelde kusurlu olmaları sebebiyle azap ehli sayılmış olmakla birlikte din dışında görülmemişlerdir. Hatta bu kişilerin mâsiyetleri büyük günah bile olsa iman da sabit kişiler olarak görülmüşlerdir. Zira aksi durumda Sıffin bağîleri din dışında görülmüş olacaktı.

Ebû Hanîfe, tarifinde kurmuş olduğu iman-amel bağlantısı paralelinde imanda artma ve eksilmeyi kabul etmemiştir. Zira kalbin eylemi olan tasdik ya vardır ya da yoktur. *el-Vasiye* adlı eserinin şarihi Molla İskender onun iman tarifıyla ilgili, 'O, iman ve inkâr kavramlarını zıt anlamlı iki kelime şeklinde gördüğü için ameli imandan ayrı sayarak bütün mü'minleri tasdikte eşit, amelde farklı görmüş ve bunun için ameli imandan bir cüz' saymamıştır', şeklinde ifade etmiştir.³⁵ Böylece amel azaların eylemi olmaktadır ve imandan bir cüz' değildir, denilebilir. Ancak bu durumda melekler ve peygamberlerin iman derecelerinin sorunu ortaya çıkmaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre, insanlar tasdikte meleklerle eşit konumdadırlar.³⁶ Peygamberlerle eşit olmamaları ise peygamberlerin iman ve ibadetlerinin sevabı hususunda Yüce Allah'ın kendilerine verdiği hususiyet sebebiyledir.³⁷ İbnü'l Hümâm ise onun bu konudaki görüşlerini ondan rivayet edilen ان ايماني كمايمان جبريل (imanım

³³ Ebû Hanîfe, *er-Risale*, 82.

³⁴ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Ebu Mansur el-Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırak*, thk. Osman el-Hişt (Kahire: Mektebetü İbn Sina, ts.), 302.

³⁵ Molla İskender, *el-Cevheretü'l-munife fi şerhi vasiyyeti İmam Ebi Hanîfe*, (Haydarabad: y.y., 1321), 4-5.

³⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 20.

³⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 21-22.

Cibril'in imanı gibidir) لا مثل ايمان جبريل (aynısı değildir) şeklindeki ifadeleriyle açıklamaya çalışır. Ona göre, Ebû Hanîfe bu ifadesinde şayet ك teşbih edatı yerine مثل edatını kullanmış olsaydı mü'min kişi ve Cibrîl'in imanı bütün vasıflarıyla benzeştiğini iddia etmiş olacaktı. Oysa teşbih ifade eden ك harfi ile yapılan benzetmede, kıyaslanan iki şey arasında sadece ifade edilmek istenen yönde bir benzerlik oluşturur. İşte bu sebeple ان ايماني كمايمان جبريل (imanım Cibrîl'in imanı gibidir) diyerek sadece tasdik hakikatinde eşit olduklarını ifade etmiştir. Zira hiç kimse insanların imanı ile peygamberlerle meleklerin imanlarının bütün vasıflarıyla aynı olduğunu söyleyemez. İşte bu sebeple tasdik hakikatinde artma ve eksilme olmaz. Ancak iman nurunda veya semeresinde artma veya azalma olabilmektedir.³⁸

Anlaşıldığı kadarıyla, Ebû Hanîfe'ye göre yakîn ifade eden kalbin tasdikinde artma ve eksilme meydana gelmez. Zannî düşünce yakîne dönüştükten sonra tasdik olur. Daha sonra naslardaki emir ve nehiylere uyma zorunluluğu olan amel sorumluluğu ortaya çıkar. Kalpte var olan yakînî iman, amelde kusuru olan kişiyi ebedi azap ehli olmaktan çıkarır.

Ameli imanın cüz'ü görmeyen Ebû Hanîfe'nin delillerinden bir diğer delili, her bir peygamberin şeriatinin değişik olmasıdır. Ona göre, bütün peygamberler tevhit inancına çağırdıkları halde amel/pratik uygulamadan ibaret olan şeriatlerinin farklı olması, amelin imanın esası olmadığını göstermektedir. Zira imanın cüz'ü olsaydı peygamberlerin getirdikleri şeriatleri de aynı olmalıydı. “Sizden her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı”³⁹ ayeti buna işaret etmektedir. Ayrıca Allah bütün peygamberlere dine tutunarak ihtilafa düşmemelerini buyurmuş⁴⁰ olduğu halde her birisinin şeriatlerini farklı kılmıştır.⁴¹ Şayet amel/şeriatler imanın temel esası olmuş olsaydı, farzlar ve diğer kulluklardan

³⁸ Detaylı bilgi için bk. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd ibnû'l Hümâm es-Sivâsî el-İskenderî, *el-Müsâyere fi'l-'akâ'id-i'l-münciye fi'l-âhire*, thk. M. Muhyeddin Abdulhamid (Kahire: y.y, ts.), 187-190.

³⁹ el-Mâide 5/48.

⁴⁰ bk. eş-Şûrâ 42/13; el-Enbiyâ 21/25; er-Rûm 30/30.

⁴¹ Ahmed b. Hasan b. Sinanu'd-Din Beyazîzade, *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. İlyas Çelebi, (İstanbul: y.y., 2010), 80-81.

ibaret olan şeriatlerin/amellerin çokluğu ve farklılıkları dinde tebdil ve bozulma anlamına gelmiş olacaktır. Böylece bütün peygamberlerin tevhide çağırılmış olmaları ve aynı zamanda şeriatlerinin farklılığı amelin imandan bir cüz' olmadığını göstermektedir. Aksi takdirde bütün peygamberlerin amelleri/şeriatleri de aynı olmalıydı.

Ebû Hanîfe'nin iman tarifinde iman ve amel bağlantısının niceliği hususundaki görüşü, büyük günah sahibi kişinin durumuyla ilgili beyanatlarından da anlaşılmalıdır. Ona göre, kible ehlinde olan hiç kimse zayi ettiği bazı farzlar sebebiyle dinden çıkarılamaz. Tasdik ile amel eden kişi nimete, tasdik ve imanın her ikisini de terk eden kişi ise azaba müstahak olur. Böylece iman etmiş bir kişinin bazı farzları/amelleri zayi etmesi Yüce Allah'ın meşietindedir. Dilerse azap eder ya da affeder.⁴² Hiç kimse işlediği günah sebebiyle tekfir edilemez.⁴³ Böylece Ebû Hanîfe'ye göre büyük günah sadece inkâr ile birleştiğinde ebedi azap gerektirir ve imanın izale edilmesinde etkili değildir.

2. Matürîdî'nin İman Tarifinde İman-Amel Bağlantısı

Matürîdî'nin yaşadığı bölgede daha önce değişik dinler, o dinlere mensup muhtelif fırkalar ve felsefe ekolleri olmuştur. Bunun yanında halku'l-Kur'an mihnesi sonucunda merkezden uzaklaşan Mutezilî/akılcı kelâmcılar da bölgede faal olmuşlardır. Bu sebeple o iman-amel bağlantısı niceliğinde akli delilleri daha yoğunluklu kullanmıştır. Ayrıca o, daha önce Emevîlerin bölgedeki mevaliden haksız yere cizye ve haraç almaları⁴⁴ sebebiyle bölgede oluşan reaksiyonu da göz önüne alarak iman tarifinde sadece tasdiki yeterli görmüştür.

Büyük günah sorunu, daha ashâb döneminde tartışmalara konu olmuş ve bu sebeple iman tarifinde farklı iman-amel bağlantılarının oluşmasında etkili bir amil olmuştur. Ancak Matürîdî'nin yaşadığı bölgenin sosyokültürel durumu göz önüne alındığında o dönemde kelâm ilminin istidlal yöntemi sadece nas eksenli olmaktan

---

⁴² Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, 83.

⁴³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, 73.

⁴⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 5/148.

çıkıp nassın yanında aklî ve felsefî tartışma zeminine de kaymıştır denilebilir. Dolayısıyla o Ebû Hanîfe'den farklı olarak aklî delillere daha fazla yer vermiştir.

Matürîdî'ye göre, imanın temel esasının sadece tasdik olduğuna delalet eden sem'î ve aklî deliller vardır.⁴⁵ Onun iman-amel bağlantısının niceliğinde getirdiği sem'î delillerin lügat anlamı üzerinden konuyu açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Ona göre, “*Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla ‘inandık’ diyenler*”⁴⁶ ayetindeki “*ağızlarıyla inandık*” ibaresi, tasdikin imanın temel esası olduğunu göstermektedir. “*İnsanlardan bir grup da vardır ki, gerçekte mü’min olmadıkları halde Allah’a ve âhiret gününe iman ettik*”⁴⁷ ayetinde de “*Allah’a ve ahiret gününe inandık*” dedikleri halde Yüce Allah’ın onların mü’min olmadıklarını buyurması bunun bir başka delilidir.⁴⁸ Öyleyse imanın yeri kalptir,⁴⁹ ikrar ise sadece kalpteki tasdiki ifade etmek içindir.⁵⁰ Buna göre iman sadece tasdiktir. İkrar ise kalpte gizli olan tasdiki ikrar/ifade ederek dünyevî ahkâm için gereklidir. Yukarıdaki ayette geçen “*ağızlarıyla inandık*”⁵¹ ibaresi, yalın ikrarın imanda yeterli olmadığını, sadece kişinin Müslüman ismiyle anılması için gerekli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca mü’minlere sevap, münafıklara azap va’d edilmiştir. Şayet ikrar kulun mü’minlerden olması için yeterli olsaydı münafık kişiler azap ehlinden sayılmış olmazlardı. O zaman neden kâfir olarak isim almadıkları sorusunun cevabı, iman ettiklerini lafzen belirttikleri içindir, denilebilir. Çünkü iman ve inkârın yeri kalptir ve kalpte hafi olan şeye Yüce Allah dışında kimse vakıf olamaz. Diğer azaların fiilleri ise kalbî düşüncesi yönünde olmayabileceği için sadece fiillere bakılarak kişinin mü’min olduğuna hüküm verilemez.⁵² Nitekim yalın tasdik yeterli olduğunu, kalbinde iman sabit olan kişinin, diliyle küfür kelimesini

⁴⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Beyrut: Darü Sadır, ts.), 471.

⁴⁶ el-Mâide 5/41.

⁴⁷ el-Bakara 2/6.

⁴⁸ Matürîdî, *Tevhîd*, thk. Topaloğlu-Aruči, 471.

⁴⁹ Matürîdî, *Tevhîd*, thk. Topaloğlu-Aruči, 473.

⁵⁰ Matürîdî, *Tevhîd*, thk. Topaloğlu-Aruči, 474.

⁵¹ el-Mâide 5/41.

⁵² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Fatima el-Hâyimî (Beyrut: Müessesetü'r-Risaleti Naşirün, 2004), 3/123.

ifade ettiği halde kâfir sayılmamasından anlaşılmaktadır.⁵³ Ayrıca konuşma yetisi olmayan dilsiz kişinin imanı/tasdiki yeterli görülmüştür.⁵⁴

Matürîdî'ye göre, münafıkların ahiret nimetlerinden mahrum kalmış olmaları, dil ile ikrarın iman için yeterli olmadığını göstermektedir.⁵⁵ Kelime-i şehadet getirenlerle savaşılmamasını haber veren hadîs de aslında bu kişilerin iman sahibi olduklarını göstermez, bu hadîste sadece ikrarları⁵⁶ ve davranışları göz önüne alınarak savaşılmaması istenmiştir.⁵⁷ Böylece mü'min olduğunu ikrar eden kişi ikrarı sebebiyle kalbinde iman olmasa dahi mü'min kişinin tabi olduğu dünyevî hukuka tabi olmuştur.

Matürîdî imanı yalın marifetten ibaret görenlerin görüşlerini lügat anlamdan hareketle reddeder. Zira imanın lügat anlamı tasdiktir, tasdikın zıt anlamlısı tekfirdir. Marifet kelimesinin zıt anlamlısı ise cehâlettir. Bir şeyi bilmemek, o şeyin inkâr edilmesini gerektirmediği için iman sadece marifetten ibaret olamaz.⁵⁸ Aksi durumda zıddı da cehil olmuş olacaktı. Oysa tasdikın zıddı cehil değil, tekziptir. Bu durumda iman tasdik olup marifet değildir. Ayrıca tasdik ile iman kelimelerinin lügat anlamları aynıdır ve tekzibin terk edilmesiyle oluşur ki bu bir çeşit kesb/gayrettir. Marifet ise kesb olmadan da kalpte oluşabilir. Bu da imanın marifet değil, tasdik olduğunu göstermektedir.⁵⁹ Bununla birlikte tasdik veya tekzip ihbari meselelerde olabildiği için, Allah'ın peygamberleri diliyle verdiği habere ve onların Allah katından getirdikleri her şeyi tasdik etmek iman olmaktadır ki, bunun da zıddı tekfirdir.⁶⁰

⁵³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah el-Huleyf (İskenderiyye: Darü Camiatî'l-Mısriyye, ts.), 377.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 377.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 376.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 377.

⁵⁷ Matürîdî, *Tevhîd*, thk. Topaloğlu- Aruçi, 399.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 380.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 2/39.

⁶⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Ķur'ân*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 2/204.

Matürîdî'ye göre, iman ve İslâm kavramları, lafzen farklı iki kelime şeklinde gelmiş olsalar da anlamları birdir.⁶¹ Çünkü iman genel anlamda tasdik, İslâm ise itaatlerle beraber Yüce Allah'ı tasdik etmektir. Tasdik de emir ve nehiyleri benimsemek anlamına gelmektedir.⁶² Dolayısıyla tekzip iman ve İslâm kavramlarının zıt anlamlısıdır. İslâm ise Allah'ın nimetlerini inkâr ve Resulünü tekzip etmenin zıt kavramıdır.⁶³ Matürîdî'ye göre Kur'an ve hadîste ayrı ayrı lafızlarla ifade edilmişlerse de bu durum farklı kavramları ifade ettiklerine delâlet etmez. Zira imanda sabit olmayan kişinin, İslâm'dan da çıkmış olduğu hususunda ittifak vardır.⁶⁴

Matürîdî'nin iman-amel bağlantısının niceliği hususundaki görüşü, büyük günah sahibi kişinin durumunu açıklarken daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. O, mâsiyet kavramı ve bu kavramın karşılığı hususunda meydana gelen ihtilafları verdikten sonra büyük günah sorununu açıklar ve dolaylı olarak iman-amel bağlantısının niceliğine de açıklık getirir. Ona göre, bazı alimlerin bütün günahları isyan addederek asi kişileri istisnasız dinden çıkarmaları, “*Ey iman edenler! samimi bir tövbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz kötülüklerinizi örter*”⁶⁵ ayetinin içeriğine göre doğru bir tespit değildir. Zira ayetteki “*kötülükleriniz*” ibaresiyle mâsiyet iman edenlere nispet edilmiştir. Bu sebeple iman sahibi kişilerin de mâsiyetleri olabilir ve samimi bir tövbe ile affedilebilirler.⁶⁶ Böylece mâsiyet kişinin imanını yok edebilecek kadar etkili olmadığına göre, sâlih amel de imanın bir cüz'ü değildir.

Matürîdî mâsiyet işleyen kişileri müşrik kabul eden bir fırkadan söz eder ve bunların “*Artık Rabbine kavuşmayı arzu eden kimse iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir kimseyi ortak koşmasın*”⁶⁷ ayetine dayanarak, mâsiyet işleyen kişilerin sözde değil fiilde şirke girdikleri iddiasında olduklarını ifade eder. Ancak “*Kendi günahın için,*

---

⁶¹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 395.

⁶² Matürîdî, *Tevhîd*, thk. Topaloğlu-Aruçi, 395.

⁶³ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 80.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 399.

⁶⁵ et-Tahrîm 66/80.

⁶⁶ Matürîdî, *Tevhîd*, thk. Topaloğlu-Aruçi, 415.

⁶⁷ el-Kehf 18/110.

erkek kadın müminler için Allah'tan af dile.”⁶⁸ “Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara”⁶⁹ ayetleri doğrultusunda onların bu görüşünü isabetli bulmaz. Zira Yüce Allah Hz. Peygamber'i, imanı olmayan kişiler için af dilemekle sorumlu tutmaz. Aynı şekilde mâsiyet işlememiş veya bağışlanmış mü'minler için de peygamberi istiğfarla sorumlu tutmaz. Çünkü istiğfar bağışlama talebidir ve bu sebeple mâsiyetleri bağışlanmış biri için istiğfarda bulunmak Yüce Allah'ın gufrân nimetini görmemek ve nimete karşı nankörlük olur.⁷⁰ Görüldüğü gibi Matürîdî, hiç kimseyi işlediği günah sebebiyle tekfir etmez. Onun açıklamalarından anlaşıldığı gibi şirk, tekzip ve inkâr lafzen ayrı kelimeler olsalar da aynı anlama gelen tasdikın zıt anlamları olup lafzen farklı kavramlardır ve ebedî azap gerektirmektedirler. Daha ehven olan mâsiyetler ise tasdiki yok etmedikleri için ebedi azap gerektirmezler.

Matürîdî, imanda sadece tasdiki temel esas kabul etmesi hasebiyle Mu'tezile'nin 'Mürtekb-i Kebire' teorisini eleştirmektedir. Bu tariften hareketle o, Mûtezile'nin 'el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn' teorisini tutarsız bulur. Çünkü 'Mürtekb-i Kebire' mâsiyet sebebiyle mü'minlik vasfını kaybetmiş ise mâsiyet işlemeyen önceki tasdiki, imanın tamamı mı ya da bir kısmı mıydı? Ya da o tasdik hiç iman değil miydi? Şayet Mu'tezile, mü'min kişi mâsiyet halinde imanın tamamı var olduğu düşüncesinde ise, bu kişinin işlediği fiilin ismini kendisinden menetmiş olur.⁷¹ Bu durumda bir parça imanı olduğunu ileri sürecektir ise, şunu bilmeli ki, Allah iman konularının bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr edenlerin kâfir olduklarını haber vermiştir.⁷² Ya da hiç imanı olmadığını iddia etse (ki, bu şık en uzak ihtimaldir. Çünkü) inanılması gereken şeylerin bir kısmına inanıp diğer bir kısmına inanmayan kişinin mü'min sayılmadığı bir durumda, hiç inanmayan birisinin de mü'min sayılmaması gerektiğini bilmelidir. Böylece büyük günah işleyen kişinin bir ismi olmalıdır. Nitekim, Yüce Allah insanları mü'min ve kâfir isimleriyle ikiye ayırmıştır. Âlimler de büyük günah sahibi olan kişinin bir isim taşıması gerektiği hususunda

---

⁶⁸ Muhammed 47/19.

⁶⁹ et-Tevbe 9/113.

⁷⁰ Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 420.

⁷¹ el-Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 434.

⁷² Yûnus, 10/59.

ittifak etmiş ve mâsiyet işleyen kişiyi mü'min ismiyle isimlendirmişlerdir.⁷³ Böylece Allah'ın belirlediği sınırı aşmamışlardır. Mu'tezile ise insanları üç kısma ayırmakla (mü'min, kâfir ve iki yer arasında bir yerde olan) Allah'ın belirlediği sınırı aşmıştır. Bu sebeple iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar olmalı ve büyük günah sahibi (tasdik sahibi olması hasebiyle) mü'min ismiyle anılmalıdır.⁷⁴ Esasen ihtilaflara sebebiyet veren amiler bu konudaki (mâsiyet sahibi kişinin bir isim alması hususundaki) ihtilaflardır. Zira iman, tasdik ve ikrardır diyenler, mâsiyet sahibini tasdik ve ikrarı sebebiyle mü'min, tasdiği olduğu halde işlediği mâsiyet sebebiyle de fasık Müslüman/mü'min şeklinde bir isimle anmışlardır. “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri neden söylüyorsunuz? Bu Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir”⁷⁵ ayeti bu iddianın doğruluğuna delâlet etmektedir. Zira bu ayette, azap verilecek kişiler imanla vaf edilmişlerdir. Böylece mâsiyet her ne kadar azaba sebep olsa da sahibini imandan çıkarmaz. Nitekim birbiriyle savaşan taifelerden birisinin kesinlikle bağı olduğu halde, her ikisi de imanla vaf edilmişlerdir. Hatta kasten bile adam öldüren kişinin büyük günah işlemiş olmakla birlikte, imanı sabit görülmüştür.⁷⁶ Ayrıca Yüce Allah, kulluk görev ve mükellefiyetleri, helal ya da haramlık vasfını imanın varlığına veya yokluğuna bağlamış ve mü'min kişiyi mâsiyet sahibi olması durumunda bile aynı statüde tutmuştur. Öyleyse büyük günah sahibi kişinin iman vasfı mâsiyet ile ortadan kalkmamıştır.⁷⁷

Mu'tezile'ye göre büyük günah sahibi kişinin hakkında vaid sabittir. Çünkü Yüce Allah, “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla başışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için başışlar”⁷⁸ şeklinde buyurmuştur. Mu'tezileye göre bu ayetin zahir anlamından, şirkin karşılığı ebedi azap olduğu ve başışlanmanın da sadece küçük mâsiyetler için olacağı şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Dolayısıyla büyük günah sahibi kişi başışlanmayacaktır.⁷⁹ Matürîdî buna karşılık, ebedî ve geçici

⁷³ Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 436.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, thk. el-Huleyf, 375.

⁷⁵ Saff 61/2.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, thk. Mecdî Bâsellûm, 1/97, 380.

⁷⁷ Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 432.

⁷⁸ Nisâ 4/48; Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 426.

⁷⁹ Ali Abdülfettah el-Mağribî, *el-Firaku'l-keîâmîyyetu el-İslâmîyye medhal ve dirâseten* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), 378.

azabı gerektiren iki çeşit mâsiyet olduğunu,⁸⁰ Yüce Allah hikmete binaen kötülükleri misliyle cezalandırdığını, şirk ve Yüce Allah'a karşı gelmenin karşılığı ebedî azap olduğunu dile getirdikten sonra, 'şüphesiz Allah'a ortak koşmayan kişinin mâsiyeti bu kişilerin mâsiyetinden daha az olacaktır' diyerek Mu'tezile'nin çıkarımının hatalı olduğunu dile getirir.⁸¹ Ayrıca hadîs alimlerinin şefaatin vaki olacağı hususundaki icmâi, kible ehlinde olup ölen her kesin cenaze namazının kılınması ve onlar için dua geleneğinin aktarılmış olması bu kişinin imanda sabit olduğunu göstermektedir.⁸² Öyleyse bu kişi mü'mindir ve tasdiki onun ebediyen cehennemde kalmasına engeldir. Bunun yanında Mûtezile'nin büyük günah teorisi, "*Kâfirler zümresinden başka Allah'ın rahmetinden kimse ümit kesmez*"⁸³ ayetinde buyurulan rahmet-i ilahiye ile çelişkili ve Allah'ın rahmet alanını daraltmış olmaktadır. Ayrıca küfür, gizleme anlamına da gelmektedir. Büyük günah sahibi ise nimetleri örtmediği gibi inkâr da etmemiştir. Nas delili açısından da iman tasdik olduğuna göre büyük günah sahibi de tasdiki olması hasebiyle Allah'ı tekzip etmediğine göre günahıyla beraber imanda sabit bir mü'mindir."⁸⁴

Matürîdî'ye göre, Haricîye fırkasının "*Muhakkak ki Allah kendisine şirk koşulduğu takdirde affetmez*"⁸⁵ ayetinden büyük günahın şirk olduğu şeklinde çıkarımda bulunması da hatalıdır. Çünkü bu ayet günahın şirk olduğuna değil, mâsiyetin şirk ve şirkten daha ehven olarak iki kısma ayrıldığına işaret etmektedir. Küfür ebedi azab gerektirmekte mâsiyet ise Allah'ın lütfuyla veya bir hasenat ile affedilmesi muhtemeldir.⁸⁶ Ayrıca mâsiyetler ya küçük ya da büyüktür. Küçük mâsiyetler, büyük günahattan kaçınmak, affa uğramak, cezasını çekmek vb. yollarla bağışlanabilecek türden mâsiyetlerdir. Büyük günahlar ise kişiyi dinden çıkarmaz.⁸⁷

---

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, thk. Fatima el-Hâymî, 1/409.

⁸¹ Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 438.

⁸² Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, (432).

⁸³ Yûsuf 12/87.

⁸⁴ Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 432-433.

⁸⁵ Nisâ 4/48.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, thk. el-Hâymî, 1/432.

⁸⁷ Matürîdî, *Tevhîd*, çev. Topaloğlu, 419-420

Matürîdî, “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan uzak durursanız”⁸⁸ ayetinin delâletiyle hem Hâriciyye hem de Mûtezile fırkasının büyük günah teorilerini reddeder. Zira bu ayette mâsiyetten uzak durmayan kişinin uhrevî durumuyla ilgili bir vaîd yoktur. Fakat büyük günahın, şirk mâsiyeti ve daha ehven mâsiyetler olmak üzere ikiye ayrıldığına işaret etmektedir. Şirk mâsiyeti zaten tasdikle bir arada bulunmaz. Daha ehven mâsiyet ise tasdik varlığı halinde işlenen mâsiyettir. İşte şirk dışında kalan mâsiyetlerin sahibi büyük günah işlerken dahi onu korkunç bir fiil ve günah olarak görmektedir. Bu durum esasen büyük günahın bir çeşit uzak durmaktır. Bunun yanında ayette büyük günahın karşılığı olan ceza miktarı belirtilmemiştir. Ayrıca Yüce Allah hiçbir mâsiyete, karşılığında daha fazla bir ceza vermez. Böylece şirkin karşılığı ebedî azab olduğuna göre ondan daha ehven olan Kebîre'nin azabı da daha az olmalıdır. Zira bu türden günahı olan kişi ne muannit kâfirdir ne de müşriktir. Dolayısıyla ebedî olarak cehennemde kalmaz, şayet kalırsa daha büyük bir isyan olan şirk mâsiyetinin karşılığını görmüş olacaktır ki, bu da ilahi adalete uygun olmaz.⁸⁹

Böylece Matürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tabi olarak, ameli imanın temel esası/parçası şeklinde görmediği anlaşılmaktadır. Ona göre, amel imandan bir cüz' değildir. İkrar ise kalbin tasdikinin ifadesi ve tasdik ile eş anlamlıdır. Bu durumda imanın bir tane esası vardır ki; o da tasdiktir. İkrar dünyalık ahkama taallük etmekte ve tali bir esas konumundadır. Sâlih amel ise ne cüz' ne de şarttır, kişinin imandan sonra emre itaat olan bağlayıcı farizalar, nehyedilenden kaçınmak ve sünnet konumunda olan kulluklarıdır. Farizaların yerine getirilmesi ve nehiy edilenden kaçınmak ile sünnet konumundaki kullukların yerine getirilmesi nimet/cenneti celp eder. Aksi durum itaatsizlik olduğu için azabı celp eder, ancak affedilmesi ihtimal dahilindedir.

Görüldüğü gibi Ebû Hanîfe ve Matürîdî'nin iman tarifleri ve dolayısıyla iman-amel bağlantısının niceliğinde bir fark bulunmamaktadır. Matürîdî imanı sadece tasdikten ibaret görmüş ve ikrarı imandan saymamıştır. Fakat açıklamalarından anlaşıldığı gibi ikrar imanın cüz'ü olmasa da dünyalık ahkama ilgili tasdik ifadesi

⁸⁸ Nisâ 4/31.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, thk. el-Hâymî, 1/409.

olduğunu kabul etmiştir. Ebû Hanîfe'nin iman tarifinde gerekli gördüğü ikrar da aynı anlama gelmektedir. Her ikisine göre, büyük günah sahibi mü'mindir. Yüce Allah onu ya misliyle cezalandırır veya lütfuyla affeder ya da bir şefaatinin şefaatiyle affedebilir. Dolayısıyla her iki tarifte kurulan iman-amel bağlantısında, amel imanın bir cüz'ü görülmemiştir denilebilir.

Sonuç

İslâm âleminde sahâbe döneminden Ebû Hanîfe dönemine kadar uzanan süreçte tefrikaya sebebiyet veren birçok siyasi ihtilaf meydana gelmiştir. İman kavramının lügat anlamında ihtilaf olmamasına rağmen bazı siyasi oluşumların meşruiyet çabaları, bu kavramın ıstılah anlamında farklı tariflerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu doğrultuda bazı fırkalar ameli imanın bir cüz'ü sayarak, amelin terkinin imanın izalesinde etkili, diğer bazıları ise ameli imandan ayrı ve oluşmasında etkisiz bir etken görerek bağlantı kurmuşlardır. Ebû Hanîfe ise imanın amel ile bağlantısına açıklık getirmek üzere mutedil bir tarifte bulunmuştur. Ona göre, amel imanın temel esası değildir. Bu sebeple sahâbenin iştirak ettiği savaşlarda onların fiil/davranışları hususunda sükutu telkin etmiş ve ebedi azap gerektirecek bir fiilde bulunmalarını ihtimal dâhilinde görmemiştir. Ona göre imanın iki temel esası vardır. Bunlar kalbin tasdiki ve dilin ikrarıdır. Fakat ikrar kalpteki imanın ifadesi/itirafı ve sahibinin İslâm ahkamına tabi olabilmesi içindir. Amel ise kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan sonra gelen teslimiyetin açığa çıkmasıdır ve imandan bir cüz' değildir. İbadet kavramı kulluğu kabul etmek anlamında bir çeşit tasdik olduğu için iman ve İslâm aynı şeylerdir. Nitekim tevhid ve şeriat/amel arasında da bir telazüm olmakla beraber ayrı şeylerdir. İman ve amel kavramları arasındaki bağlantı da bu şekildedir. Her ümmetin ibadet şeklinin diğer ümmetlerin ibadet şekline farklı olması bunu göstermektedir. Aksi takdirde peygamberlerin tevhit esaslarında aynı inanca çağırdıkları gibi amel/ibadetleri de aynı olmalıydı.

Matürîdî iman-amel bağlantısını daha çok iman kavramının lügat anlamı, akli delil ve karşılaştırmalarla kurar. Ona göre iman sadece tasdiktir. İkrar imanın ifadesidir ve kişiye İslâm ahkâmının sağlanması içindir. Amel ise imanın esası değil, tasdikten sonra oluşan bağlayıcı itaatlerdir. İmanın zıt anlamı tekzip, eş anlamlısı ise tasdik olduğu için tasdik imanın temel esasıdır. İkrar ve amel ise tekzipin zıt

anlamlısı olmadıkları için imanın temel esası değillerdir. İslâm toplumunda yaşayan bir kişinin tasdikten sonra ikrar etmesi dünyevî ahkâm açısından gereklidir. Amel ise emre itaat, nehiy edilen şeylerden kaçınmaktır. İmandan bir cüz' olmadığı için tali bir meseledir, temel esas değildir. İman aynı şekilde yalın marifet de değildir, şayet marifet olsaydı Allah'ın varlığını bilen Şeytan ve diğer Allah'ı bilen herkes Müslüman addedilirdi. Böylece ona göre, amel imanın temel esası değildir, ancak tamamen bağımsız da değildir. Sâlih ameller Yüce Allah'ın emirlerine tabi olmak nehyiden kaçınmak ve sünnette tabiiyettir. Büyük günah sahibi de mü'mindir.

Görüldüğü gibi Matürîdî'nin iman tarifi ve tarifteki iman-amel bağlantısının niceliğindeki görüşleri, Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Ancak Ebû Hanîfe Hz. Peygamber'e yakın bir zamanda ve sadece nası kaynak olarak kabul eden bir topluma akaid esaslarını nas ve aklî önermelerle açıklamaya çalışmıştır. Matürîdî ise muhtelif ırklar, dinler ve felsefî grupların faal oldukları bir bölgede kelâmî faaliyette bulunmuştur. Bu sebeple o merkezden intikal eden Hanefi itikadını Maveraünnehir bölgesinin sosyokültürel zemininde aklî yoğunlukta ve naklî istidlal ile ifade etmiştir. Neticede şu denilebilir ki; Ebû Hanîfe ve Matürîdî'nin iman tarifi ekseninde ifade ettikleri iman-amel bağlantısında, iman sadece tasdiktir, ikrar, imanın varlığının ifadesidir ve şarttır, amel ise Yüce Allah'ın emrine tabi olmak ve nehyiden kaçınmaktır ve imanın temel esası değildir.

Kaynakça | References

- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2001.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Ebu Mansur et-Temîmî. *el-Farq beyne'l-fırağ* thk. Osman el-Hiş. Kahire: Mektebetü İbn Sina, ts.
- Beyazîzade, Ahmed b. Hasan b. Sinanu'd-Din. *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*. thk. İlyas Çelebi. İstanbul: y.y., 2010.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-müte'allim -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ebşat -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ekber -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Vaşiyye -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *er-Risâle -İmam Azam'ın Beş Eseri içinde-*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-İmâm Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve 'aşruhû-ârâ'ühû ve fıkhu*. Kahire: Darü'l-Fikri'l- Arabî, ts.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Basrî. *Makâlât u'l-İslâmîyyin ve ihtilâfu'l-musâllin*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Hamîs, Muhammed b. Abdurrahman. *Usulu'd-Din 'inde'l-İmâm Ebû Hanife*. Riyad: Darü's-Sümeiyât, 1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2007.
- İbnü'l Hümmâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *el-Müsâyere fi'l-'akâ'idil-münciye fi'l-âhire*. thk. M. Muhyeddin Abdülhamid. Mısır: el-Matbaatu't-Ticariyyeti, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Darü'l-Marife, 2004.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

Kādî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. thk. Abdükerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1965.

Kalhâtî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Keşfu ve'l-beyân*. Uman: Vakfu Şeyh Salim b. Hamd el-Harisî, 1980.

Kutlu, Sönmez, *Selefilîğin Fikri Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Mağribî, Ali Abdülfettah. *el-Firaku'l-kelâmiyyetu el-İslâmiyye medhâlen ve dirâseten*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Darü Sadır, ts.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah el-Huleyf. İskenderiyye: Daru Camiati'l-Mısrîyye, ts.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Fatima el-Hâymi. Beyrut: Muessesetu'r-Risaleti Naşirun, 2004.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vilâtü'l-Şur'ân*. thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.

Molla İskender. *el-Cevheretü'l-munîfe fi şerhi vasiyyeti İmam Ebi Hanîfe*. Haydarabad: y.y., 1321.

Muğnisî, Ahmed b. Ahmed. *Şerhu fikhü'l-ekber*. Kahire: y.y., 1325.

Sâbûnî, İsmail b. Abdürrahman Ebu Osman. *Akîdetü's-selef ve ashabü'l-hadîs*. thk. Nasır b. Abdürrahman el-Cadî. Riyad: y.y., ts.

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'Nihal*. Beyrut: Darü's-Sürur, 1947.

Toshihiko Izutsu. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar, 2013.